

K VÝVOJI HLÁSKOVÉHO SYSTÉMU POLSKÉHO JAZYKA

Hláskový systém praslovanštiny se vyznačoval, jak jsme ukázali v článku *Neskol'ko zamečaniŭ k razvitiŭju fonetičeskoj sistemy praslavjanskogo jazyka*,¹ přesným rozdělením samohlásek na přední a zadní. Zdůraznění protikladu přední—zadní mělo za následek ztrátu labialisovanosti u zadních samohlásek,² a to zejména u dlouhých. U samohlásek krátkých, z nichž vysoká *ɤ* byla nižší než příslušná dlouhá *y* a krátká *o* naopak vyšší než dlouhá *a*, můžeme předpokládat zachování jistých, byť i celkem slabých stop labiálnosti, jak o tom ostatně svědčí další vývoj samohlásky *o* ve všech slovanských jazycích, částečně pak i vývoj samohlásky *ɤ*; srov. střídnice za *ɤ* v ruštině, střední slovenštině, horní lužičtině a makedonštině a stopy labialisovaných střídnic v češtině a polštině, na př. pol. hist. *Lokna* (1153), *Lukna* (XIII. stol.) z pův. *lɔknɔ* a *sciřemusina* (1146) z *černɤ-švno*,³ čes. *večeros* z pův. *večerɤsɤ*, *Třemošná* z *černɤšɤnaja*.⁴ Že se na části slovan-ského území vyvíjela hláska *ɤ* k úplně delabialisovanosti, je dáno specifickými vnitřními zákonitostmi jazykovými.

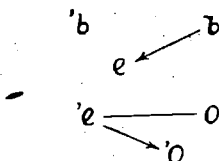
Nová typicky zaokrouhlená samohláska se objevila po monofthongisaci dvojhlásek, a to v dvou podobách přední *'u* (*'u*) a zadní *u*. Při vývoji samohlásky *u* není nutno předpokládat stadium *o*. Vysvitne to z paralelního vývoje difthongů *ei* a *ou*. Prvními komponenty těchto difthongů byly hláska *e*, foneticky patrně široké *e*, ale nepochybně užší než dlouhé *ě* (*ä*), a hláska *o*, foneticky patrně poněkud zavřenější *a* se slabou labialisací, která se v této pozici zvláště dobře mohla udržet vlivem následujícího neslabičného *y*. U difthongu *ei* by bylo možno si vývojovou cestu představit asi takto: *ei* > *ei* > *ɛi* > *i*. U difthongu *ou* pak probíhal vývoj asi tímto způsobem: *au* > *ou* > *ɔu* > *u*. Obdobný vývoj máme v nové době doložen v t. zv. dolských nářečích na Moravě.⁵ Slovanskou střídnicí *u* za germánské *o* a naopak pochopíme dobře i při předpokladu *ɔu*.⁶ U difthongu *oi* byl vývoj patrně tento: (*äi* >) *ai* > *äi* > *ä* (*ě*). Toto nové *ä* (*ě*) splynulo se starým *ě* a zařadilo se tak dobře do hláskového systému. Měl-li však difthong *oi* intonaci raženou a stoupavý charakter tak zdůrazňoval jeho druhý komponent, byl vývoj takovýto: (*äi* >) *ai* > *äi* > *ei* > *ɛi* > *i*. Poslední fáze je shodná s vývojem difthongu *ei*. U *eu* došlo obdobně jako u *ei* k asimilačnímu přiblížení nízkého *e* k vyššímu *u*, takže vzniklo jako první komponent *ɛ* úzké; vývoj si lze představit takto: *eu* > *ɛu* > *ɛu* > *'u* (*'u*). Také tento postup změny je znám z hláskového vývoje jiných jazyků. Přední komponent u *'u* jako u hlásky vysoké byl na rozdíl od *ä* jako hlásky nízké *i*-ové povahy a způsoboval tak plnou palatalisaci souhlásek, srov. *t'udi* — > *cudz-* atd. proti *t'älo* > *tělo* a pol. *ciato*.

Po těchto úvodních slovech a stručném exkursu o vývoji difthongů se zaměříme k vlastnímu výkladu.⁷ Jak jsme již připomenuli v předcházejícím článku, nastalo na sklonku praslovanského období a na počátku samostatného vývoje jednotli-

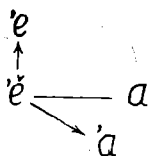
vých skupin slovanských jazyků krácení původně dlouhých samohlásek (*iyěau'u*) a dloužení původně krátkých samohlásek (*eo*). V prapolsčině tak vznikl tento samohláskový systém:

'i — y   'u — u
'e — o
'e — o
'ě — a

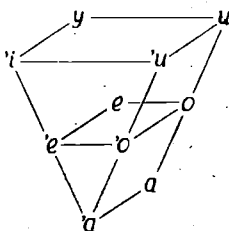
Tento systém se pak dále vyvíjel. Zánikem tvrdého jeru vznikla zadní varianta samohlásky 'e, totiž neměkčíci e, na př. *sen, lež, stolem*⁸ atd. Před tvrdou zubnicí pak vzniká z pův. e přední varianta samohlásky 'o, na př. *czoło, żona, wiode* atp. Tím obě samohlásky e — o, které tvořily při slabičné korelaci užší dvojici (e bylo jen po měkké nebo změkčené, o jen po tvrdé), získaly plnou fonologickou platnost a staly se zcela samostatnými fonémy. Graficky si vývoj v e-ové řadě můžeme znázornit asi takto:

Podobným způsobem jako e se vyvíjí před tvrdou zubnicí i hláska ě a dává tu 'a, na př. *wiara, kwiat, las, siano*. Před měkkou souhláskou pak ě splývá s 'e: *wierzyé, w lesie* atp. Graficky si můžeme vývoj ě naznačit takto:

Po všech těchto změnách se původní výchozí samohláskový systém (ve spojitosti s uplatňováním měkkostní korelace souhláskové po zániku jerů) značně přeskupil. Každá samohláska má svou přední a zadní variantu, ve vysokých hláskách pak se za varianty téhož fonému považují hlásky i — y a 'u — u. Vzniklý systém je možno si graficky zobrazit takto:

Označíme-li pak zjednodušeně přední i zadní variantu téhož fonému jedním grafickým znakem, jde tu o známý a značně rozšířený systém

i   u
e   o
a

Týž stav byl i v dlouhých samohláskách:

ī	ū
ē	ō
ā	

Ten se vyvíjel dále tak, že samohlásky dlouhé se timbrově odlišily od samohlásek krátkých a později se zkrátily. Za dlouhé ē vzniká pochýlené é, označované jako é, na př. *śnieg, brzeg, deszcz* atp. Dlouhé ō se mění v pochýlené ó, označované jako ó, na př. *róg, kón, nóż, góra* atp. Dlouhé ā pak dává pochýlené á, na př. *pták, drąpie, skicze* atp. Splynutím původního systému dlouhých i krátkých samohlásek vzniká nový systém, v němž proti sobě stojí samohlásky nezaokrouhlené a zaokrouhlené:

i	u
é	ó
e	o
a	ą

Nejde tu o protiklad přední a zadní, jak tomu bylo v období praslovanském, nýbrž jen o zaokrouhlenost a nezaokrouhlenost. Všechny samohlásky mohou totiž stát jak po tvrdých, tak i po měkkých hláskách. Tento základní systém se ovšem může různě realizovat. Na př. na těch územích Slezska a Velkopolska, kde se *o* a *o* nedifthongisují, je za *é* hláska *y* a za *ó* hláska *ű*, na př. *zygar, grych, śnych, chlyp, nűż, gąra* atp. Jde pak o tuto realizaci základního systému:

i	u
y	ű
e	o
a	ą

Jen modifikací téže systémové realizace je stav v Malopolsku, kde protikladem *ű* je hláska *ı̇*. V *y* (*ı̇*) totiž splynuly na značné části území střídnice za *é* i za *y*. Záleží jen na tom, jak se nově vzniklý foném foneticky realizuje. V Malopolsce je to obvykle *ı̇*, na př. *psı̇, rı̇ba, zı̇ńı̇ł* atp. Vysvětlíme si tak i střídnici *e* za pův. *y* vzniklou dalším snížením hřbetu jazyka při artikulaci *y*, na př. *grybe, te*.

Na tom území Velkopolska a Slezska, kde se vyskytuje difthongická výslovnost labialisovaných hlásek, jde o systém, v němž střední stupně jsou *y* *ı̇* nebo do-
e *ı̇*

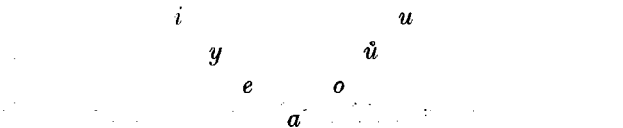
konce *y* *ı̇*. Srov. na př. *suł, nı̇űż, ı̇okı̇o* nebo *vı̇yz, sujł, ı̇ekı̇e, ı̇eı̇es*. Zvlášť
e *ı̇e*

zajímavý je druhý případ, neboť z něho jasně vyplývá, že jediným rozlišením samohlásek je labialisovanost a nelabialisovanost (v uvedeném případě dokonce anteponevaná před samohláskou).

Rovněž *ą* se různě realizuje; buď zůstává *ą* nebo z něho vzniká *o*, které se však na rozdíl od původního *o* nikdy nedifthongisuje v *ı̇o* (srov. *kuı̇ovol* nebo *kovol*, ale nikdy ne *kuı̇ovı̇ol* nebo *kovı̇ol*); konečně může jít o výslovnost s klesavým difthongem *au*, *ou*, *ou*, na př. *ptąuk, ptouk, ptouk*. Jde pak na př. o tento hláskový systém, vyskytující se místy ve Velkopolsku a ve Slezsku:

i	u
y	ı̇ű
e	ı̇o
a	ou

Tam, kde *á* i *o* zcela splynuly nebo kde se *á* vůbec nevyskytuje, vzniká systém

Ten se vyskytuje na Mazovsku a v okrajových územích Polska. Jsou ovšem také rozdíly v tom, jaké původní samohlásky se v daném systému reflektují. Hlávka *y* může totiž zastupovat jen původní *ě*, srov. *grych*, *śnyg* atd. Původní *y*, které se stalo vlastně jen zadní variantou *i*-ovou, tu pak splývá s pův. *i*, srov. *bić* — *bić*, *wić* — *wić*, *ribi* atp. Těmito systémovými předpoklady můžeme vysvětlit splnutí pův. *i* a *y* v severní části Polska. Na nejzazším severovýchodě Polska v okolí města Suwalki se původní pochýlené *é* a *ó* zachovaly v nezměněné podobě. Rovněž se tam foneticky odlišují obě varianty *i*-ové. Můžeme proto uvést z uvedeného dialektu tyto doklady: *śec*, *těž*, *ryby*, *byk*, *míla* atp.

Na menší části polského území můžeme pozorovat kromě změn již uvedených změnu *y* a *u* v *yi* a *ou*. Srov. *tyi*, *myśyi*, *dośa*, *v dośpe* atp. Tam, kde je změna *u* > *ou*, zavřeně *o* (*u*) přešlo v *u*. Je to obdoba našich změn *uo* > *ú* a *ú* > *ou*. Je přitom zajímavé, že difthongisace *y* > *yi* a *u* > *ou* jsou provedeny na jihozápadním okraji Velkopolska, t. j. na území, které je nejbližší východním Čechám, kde je, jak je známo, změna *ý(i)* > *ej* provedena v maximálním rozsahu. Nejde tu patrně o vzájemné vlivy, nýbrž o projev obdobných vývojových tendencí. Konečně nelze nevidět ani ten fakt z oblasti společenských podmínek, že jde i o území, které mělo největší kontakt s německou částí Slezska, v níž je rovněž difthongisace provedena.

Ve vývoji nosových samohlásek můžeme pozorovat tytéž vývojové zákonitosti jako u samohlásek ústních. Obě nosové samohlásky (po počátečním rozštěpení *ę* na zadnější a přednější variantu) splynuly v jednu nosovou samohlásku, vyskytující se jak po měkkých, tak i po tvrdých. Je to obdoba vytvoření předních a zadních variant *u* a *o*. Tento stav je dosud zachován nedaleko hranic česko-polských (Prudnik, Głogówek), srov. *časčki*, *iazyk*. Variantou téhož systému je stav ve Slezsku, kde je uvnitř slova *a* po tvrdé souhláse, *ę* pak po měkké, na př. *raka*, *gaba*, *češki*, *iezyk* atp. Jednotná nosovka se na největší části polského území později timbrově rozlišila podle toho, šlo-li o krátkou nebo dlouhou nosovou samohlásku. Vznikly tak dvě nosové samohlásky *ä* a *a*, vyskytující se po tvrdých i měkkých souhláskách. Na větší části polského území se pak dále změnilly v *ę* a *ę*. Tak je tomu ve Velkopolsku, západní části Malopolska a na okrajových úsecích. Ve Slezsku a v pomořsko-mazovském pásu je *a*. Samohlásky *ę* a *ę* mají tendenci k úzké výslovnosti, na př. *gysi*, *zyby*, *kűsek*. Je třeba si všimnout ještě jedné věci, a to, že na značné části Polska se nosové samohlásky vyskytují v rozložené podobě *ym*, *um* atp. Jde tu vlastně o spojení samohlásky + sonanta. O tom konečně svědčí i stejný vývoj původních nosových samohlásek a skupin samohlásky + nosová souhlávka na velké části polského území. Výjimku tu tvoří Slezsko, kde se střídnice zpravidla rozlišují. Jinak je však třeba konstatovat, že tam, kde vznikly právě nosovky, nastala většinou denasalisace. Je to na př. na malé části Velkopolska před úžinovými souhláskami (srov. *gysi*, *mýso*, *kűška* atp.). Podobné jevy je možno pozorovat i na jiných úsecích. Je však zajímavé, že tendence k denasalisaci se projevily v největší míře právě na jihovýchodním území Polska, na staré cestě z Prahy do Kyjeva. Zdá se, jako kdyby polanský typ nosovek, dostavší

se sem v procesu konstituování Polska a polské národnosti, sice proces denasali-
sace pravých nosovek poněkud zpomalil, ale zcela nezastavil. Tendence k denasali-
saci se pak po provedení obecně polského rozštěpení nosovek v dalším vývoji
zřetelně projeví. Nosovky se na jihovýchodě Polska zachovaly jen na nově
kolonizovaných okrajových územích, dále pak podél staré cesty Poznaň—Krakov.

Z ostatních změn pak si zaslouží zmínky některé asimilační změny, a to změna
 $ai > ei$ na západní části polského jazykového území (Velkopolsko, Slezsko,
Kujavy atp.); srov. *śpyvei*, *czytei*. Na Mazovsku a v Malopolsku je však *śpywi*,
sluchwi. Přejchod $ai > ei$ dá se pochopit z toho faktu, že poněkud zadnějšímu za-
okrouhlenému *ā* odpovídalo přednější nezaokrouhlené *a*. Stačil jen malý artiku-
lační posun a ai se změnilo v $āi$ a potom ei . Přednímu $āi$ odpovídalo dobře zadní
 $āu$, na př. *czytu*.

Poznámka. Obdobná situace byla i při vývoji českého $ai > ei$. V době, kdy se česká změna
 $ai - ei$ (srov. *daj > dej*) prováděla, nastávala rovněž difthongisace $y > ei$ a $ú > ou$ (srov.
mlým > mlejn, *múka > mouka*). Široké $āi$, které původně vzniklo z ai (*daj > dāi*), mělo svou
dobrou paralelu v zadním $āu$, vzniklým dalším artikulačním poklesem původního zavřeněj-
šího *ou* (*mouka - māuka*). Kolísání v psaní těchto difthongů $āi$ a $āu$, totiž psaní *ay*, *ey* a *au*
a *ow*, pak je svědectvím toho, že se písařům nedařilo oba difthongy přesně vystihnout a že
obojí psaní (*ay* i *ey*, *au* i *ow*) bylo stejně aproximativní. S $āi$ vzniklým z ai splynulo po arti-
kulačním poklesu i ei z původního y . Kolísání *mlejn*, *mlajn* by bylo možno vyložit i tak, že jde
o nedokonalé vystižení $āi$. Na některých místech výslovnost $āi$ a $āu$ ukazuje i výslovnost dlouhého $ē$
a $ō$ na některých úsecích hanáckého území (srov. *dlóhē*) i doklady *cajn*, *vozaik* z českých nářečí
jihozápadních.⁹

Jen lokální význam mají staré artikulační změny $ia > ie$, na př. *iedło*, *iegoda*,
iepko atp., vyskytující se na severním okraji polského jazykového území (východní
Prusy, Kurpie), a $ra > re$, *redło*, *reżiś*, vyskytující se rovněž v severním Polsku.

Náš stručný přehled ukázal, že ve vývoji polského samohláskového systému mů-
žeme rozlišovat dvě období. Období vzniku staropolského systému spadá zhruba
do doby zániku jerů, t. j. do X.—XI. století. Přihlédneme-li k vývoji nosovek,
můžeme toto starší období prodloužit až do XIV. století. Druhé období vývoje
samohlásek je pak charakterisováno kvalitativním odlišením dlouhých a krátkých
samohlásek a následujícím zkrácením dlouhých samohlásek. Jde o období XV.
a XVI. stol. V něm se vytvořil základní obecně polský samohláskový systém,
založený na protikladu labialisovaných a nelabialisovaných hlásek. Různou reali-
sací tohoto systému pak můžeme vysvětlit fonetickou pestrost v polských dia-
lektech.

POZNÁMKY

¹ A. Lamprecht, *Neskolko zamečanj k razvitiju fonetičeskoj sistemy praslavjanskogo jazyka*, Sborník prací filozofické fakulty brněnské university 1956, A 4, str. 19—23.

² K obdobnému závěru dochází i F. V. Mareš ve velmi dobré kandidátské disertační práci *Vznik a vývoj slovanského fonologického systému a jeho vývoj do konce období slovanské jednoty*, kterou bohužel znám jen ze stručných thesů, jež se mi dostaly do ruky v červnu 1956.

³ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1955, str. 112.

⁴ F. Trávníček, *Historická mluvnice československá*, Praha 1935, str. 51—52.

⁵ Srov. A. Bělič, *Dolská nářečí*, Praha 1954, str. 14, 66—67, 193 n.

⁶ Liším se tu ve výkladu od F. V. Mareše, který předpokládá $\bar{a}$ za starší *au* (podle vývoje ve franštině).

⁷ Vývoje západoslovanského a polského hláskového systému se týkají práce: A. V. Seliščev, *Slavjanskoe jazykoznanije* I, Moskva 1941; Z. Stieber, *Rozwój fonologiczny języka polskiego*, Warszawa 1953.

⁸ Příklady čerpám převážně z nejnovejších základních prací; je to již citovaná *Gramatyka historyczna j zyka polskiego*, dále pak práce St. Urbańczyka *Zarys dialektologii polskiej*, Warszawa 1953.

⁹ Srov. Jaroslav Voráč, *Česká nářečí jihozápadní*, Praha 1955. — Vývoj českých difthongů si představuji asi takto:

$y > \hat{e}i > \hat{e}i > \hat{a}i, \acute{u} > \hat{o}u > \hat{o}u > \hat{a}u$. Tak tomu bylo na větší části centrálního území. Na okrajích se udržely i fáze $\hat{e}i, \hat{o}u$, jak o tom svědčí na př. stav v dolských nářečích. V hanáckých nářečích nastalo vyrovnání těchto pohybových difthongů v prosté dlouhé hlásky, v českých nářečích pak nastala změna ve skutečné dvojhlásky $e\acute{i}, o\acute{u}$, v nichž se prvními komponenty staly místo otevřených variant $\hat{a}$ a $\hat{a}$ běžné fonémy e, o . Tím doplňuji své výklady opublikované ve stati *Vývoj hláskového systému českého jazyka se zvláštním zřetelem k nářečím na Moravě a ve Slezsku*, Slovo a slovesnost XVII, 1956, č. 2, str. 65—78.

К РАЗВИТИЮ ФОНЕТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ ПОЛЬСКОГО ЯЗЫКА

В начале статьи автор рассматривает некоторые вопросы, связанные с развитием праславянской фонетической системы, особенно с развитием дифтонгов (срав. $\hat{a}u > \acute{o}u > \acute{o}u > \acute{u}$).

Дальнейшая часть статьи касается развития фонетической системы прапольского языка. В тесной связи с возникновением оппозиции палатальных и непалатальных согласных произошла перестройка всей системы гласных. У каждого гласного возникли передние и задние варианты, напр. у гласного 'e возник из первоначального ъ задний e и из 'e перед твердыми зубными передний 'o. Гласный é исчез вследствие совпадения его заднего варианта с 'a и переднего варианта с 'e. Таким образом появилась новая система гласных, которую можно представить в виде треугольника. На ее дальнейшее развитие повлияли тембровые изменения долгих гласных. В системе долгих появились т. наз. „pochylone“. После их сокращения возникла новая оппозиция лабиализованных и нелабиализованных гласных:

i	u
è	ò
e	o
a	á

Почти все разнообразные явления, встречающиеся в польских диалектах можно объяснить, исходя из этой основной системы.

A. L.

ZUR ENTWICKLUNG DES LAUTSYSTEMS IM POLNISCHEN

Einleitend werden einige Fragen der Entwicklung des Urslawischen, besonders die Entwicklung der Diphthonge behandelt (s. z. B. die Entwicklung des ou : $\hat{a}u > \acute{o}u > \acute{o}u > \acute{u}$). Dann wird das Lautsystem des Urpolnischen untersucht. Im engsten Zusammenhang mit der Entstehung der palatalen Konsonanten wird das palatale Vokalsystem umgebildet. Bei jedem Laute entstanden die vorderen und die hinteren Varianten, so z. B. bei dem Laute 'e entstand aus dem ъ das hintere e und aus dem 'e vor harten Dentalen das vordere 'o. Das Vokal é ist geschwunden; seine vordere Variante wurde zu 'e und seine hintere Variante zu 'a. Infolge dieser Änderungen entwickelte sich ein neues Vokalsystem, nämlich das wohlbekannte Dreieckssystem. In der weiteren Entwicklung waren die Änderungen in der Färbung der langen Vokale entscheidend. Es entstanden die sogenannten „pochylone“. Nach ihrer Kürzung entstand die Opposition der gerundeten und nichtgerundeten Vokale. Das neue System könnte folgendermaßen dargestellt werden:

i	u
è	ò
e	o
a	á

Fast alle in den polnischen Dialekten vorkommenden Erscheinungen können aus den Verschiedenheiten der Realisierung dieses Hauptsystems erklärt werden.

A. L.